অধ্যায় ১৩ ঃ ভাৰতীয় সমাজৰ পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰক্ৰিয়া

অধ্যায় গাঁথনি

১৩.১ উদ্দেশ্য
১৩.২ পৰিচয়
১৩.৩ সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ অৰ্থ আৰু বৈশিষ্ট
১৩.৪ ভাৰতীয় সমাজত সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰক্ৰিয়া
১৩.৫ সংস্কৃতকৰণ
    ১৩.৫.১ সংস্কৃতকৰণৰ সমালোচনা
১৩.৬ পাশ্চাত্যকৰণ
    ১৩.৬.১ পাশ্চাত্যকৰণৰ সমালোচনা
১৩.৭ আধুনিকীকৰণ
    ১৩.৭.১ আধুনিকীকৰণৰ সমালোচনা
১৩.৮ ঔদ্যোগিকীকৰণ
    ১৩.৮.১ ভাৰতত ঔদ্যোগিকীকৰণ
    ১৩.৮.২ ঔদ্যোগিকীকৰণৰ সমালোচনা
১৩.৯ বিশ্বায়ন অথবা গোলকীকৰণ
    ১৩.৯.১ বিশ্বায়নৰ সমালোচনা
১৩.১০ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১৩.১১ অধিক জানিবলৈ
১৩.১২ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
১৩.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- সামাজিক পৰিৱৰ্তন কাক বোলে জানিব পাৰিব
- সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰক্ৰিয়াটো বুজি পাব
- সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰক্ৰিয়াবোৰৰ ধাৰণাসমূহ বুজি পাব
- সমাজৰ পৰিৱৰ্তন অধ্যয়ন কৰাৰ সময়ত সংস্কৃতকৰণ, পাশ্চত্যকৰণ, আধুনিকীকৰণ, বিশ্বায়ন আৰু ঔদ্যোগিকীকৰণৰ ভূমিকা কিয় গুৰুত্বপূৰ্ণ সেয়া জানিব পাৰিব।

১৩.২ পৰিচয়

পৰিৱৰ্তন হ'ল জগতৰ এটা সাৰ্বজনীন প্ৰক্ৰিয়া। প্ৰতিটো জীৱিত বস্তুৰেই প্ৰস্তৰ যুগৰ পৰা বৰ্তমানৰ আধুনিক যুগলৈ নানা পৰিৱৰ্তনৰ মাজেদি বিৱৰ্তন ঘটিছে। একো কথাই অপৰিৱৰ্তনশীল নহয়।

১৩.৩ সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ অৰ্থ আৰু বৈশিষ্ট্য

'সামাজিক পৰিৱৰ্তন' বোলা অভিধাটো সমাজশাস্ত্ৰৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়। বিভিন্ন সমাজশাস্ত্ৰবিদে সমাজৰ পৰিৱৰ্তনবোৰৰ আধাৰত বহুতো তত্ত্ব বিকশিত কৰিছে। সমাজশাস্ত্ৰৰ জনকৰূপে পৰিচিত আগষ্ট কোটেই সমাজশাস্ত্ৰক দুভাগত বিভক্ত কৰিছিল। ইয়াৰে এটা ভাগ হ'ল 'সামাজিক গতিশীলতাৰ অধ্যয়ন' আৰু আনটো হ'ল সামাজিক 'স্থিৰতাৰ অধ্যয়ন'। নামৰ পৰাই বুজা যায় যে সামাজিক গতিশীলতাই সামাজিক ব্যৱস্থাত হোৱা পৰিৱৰ্তনবোৰ আৰু সামাজিক স্থিৰতাই সমাজৰ সামাজিক গাঁথনিটো অধ্যয়ন কৰে। সামাজিক পৰিৱৰ্তন হ'ল সামাজিক গতিশীলতাৰ এক অংশ। ইয়াৰ দ্বাৰা সমাজ এখনৰ সামাজিক অনুষ্ঠান, স্বীকৃত আচাৰ-বিধি প্ৰমূল্য, ভূমিকা তথা প্ৰস্থিতি কেনেদৰে সলনি হয় সেয়া অধ্যয়ন কৰা হয়। যেনে— পৰিয়াল বোলা সামাজিক অনুষ্ঠানটো কেনেদৰে 'যৌথ'ৰ পৰা 'একক' পৰিয়াললৈ সলনি হৈছে সেয়া সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ অধ্যয়নৰ বিষয়।

- সামাজিক পৰিৱৰ্তন হটাতে নঘটে। ই এক অবিৰত প্ৰক্ৰিয়া। পৰিৱৰ্তন ঘটিবলৈ এমাহ নাইবা এবছৰ নাইবা এটা দশকৰ প্ৰয়োজন হ'ব পাৰে। পৰিৱৰ্তন হ'ল অতি মন্থৰ গতিৰে পৰ্যায়ক্ৰমিকভাৱে চলা প্ৰক্ৰিয়া। ভাৰততো সমাজবোৰৰ সামাজিক গাঁথনি পৰিৱৰ্তনৰ ধাৰাটো অতি লেহেমীয়া।
- পৰিৱৰ্তন প্ৰক্ৰিয়া সংস্কৃতি অথবা সমাজভেদে ভিন ভিন ধৰণৰ হ'ব পাৰে। পৰিৱৰ্তন ভৌগলিক অথবা ভৌতিক পটভূমিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল।
- জৈৱিক, প্ৰযুক্তিগত, জলবায়ুভিত্তিক, ভৌতিক আদি বিভিন্ন কৰেকৰ মাজত সংঘটিত হোৱা আন্তঃক্ৰিয়াৰ মাধ্যমেৰে সামাজিক পৰিৱৰ্তন ঘটিব পাৰে।
- সামাজিক পৰিৱৰ্তনে মানৱীয় পৰিৱৰ্তনো সাধন কৰে। এটা ধীৰ প্ৰক্ৰিয়া হোৱা সত্বেও সমাজত হোৱা যিকোনো পৰিৱৰ্তনে মানুহৰ আচৰণক প্ৰভাৱিত কৰিব পাৰে।
- সামাজিক পৰিৱৰ্তন পৰিকল্পিত অথবা অপৰিকল্পিত হ'ব পাৰে। চৰকাৰ অথবা ৰাষ্ট্ৰই চলোৱা বিভিন্ন পৰিকল্পনা তথা কাৰ্যসূচীৰ মাধ্যমেৰে পৰিৱৰ্তন সংঘটিত হ'ব পাৰে। অপৰিকল্পিতভাৱে সংঘটিত হোৱা পৰিবৰ্তন এটা উদাহৰণ হ'ল নেপালত হোৱা শেহতীয়া ভূমিকম্পটো। ই দেসখনৰ বহু অঞ্চলৰ বাসিন্দাৰ জীৱনশৈলী সলনি কৰি পেলাইছে।

১৩.৪ ভাৰতীয় সমাজত সামাজিক পৰিৱৰ্তন

ভাৰতৰ দৰে একাধিক আৰু ভিন্নমুখী পৰম্পৰা তথা সাংস্কৃতিক ইতিহাস থকা দেশৰ সমাজবোৰত হোৱা পৰিৱৰ্তন অধ্যয়ন কৰাটো অতি জটিল। ভাৰতৰ ইতিহাস বৈচিত্ৰ্যময় কাহিনী আৰু আদৰ্শেৰে ভৰা। এই সকলোবোৰ কথা বিবেচনা কৰিহে পৰিৱৰ্তনৰ ধাৰণাটো বুজাৰ প্ৰয়াস কৰিব লাগে। ভাৰতীয় সমাজ পশ্চিমীয়া সমাজতকৈ বহুখিনি বেলেগ। ভাৰতীয় সমাজ ৰাজতন্ত্ৰৰ পৰা সামন্তবাদলৈ আৰু ঔপনিবেশবাদৰ পৰা গণতন্ত্ৰলৈ এক দীঘলীয়া পৰিক্ৰমা সম্পূৰ্ণ কৰি বিকশিত হৈছে। গণতন্ত্ৰলৈকে ভাৰতীয় সমাজৰ যাত্ৰাপথত বিভিন্ন আদৰ্শ, প্ৰমূল্য তথা পৰম্পৰাৰ মিলন ঘটিছে। অভিজাত শাসকে শাসন কৰা প্ৰদেশবোৰৰ অস্তিত্ব থকা সময়ছোৱাত সমগ্ৰ ভাৰততে সামন্তবাদ প্ৰচলিত আছিল। সামন্তবাদী ভূস্বামীসকলে জমিনদাৰী ব্যৱস্থাৰ অধীনত সমগ্ৰ দেশতে শোষণ চলাইছিল। দুখীয়া গঞৰ পৰা অতিৰিক্ত শ্ৰম আৰু কৰ আজুৰি নিয়া হৈছে। ঔপনিবেশবাদ প্ৰচলিত থকা সময়ছোৱাত ঊপনিৱেশবাদী বৃটিছ শাসকে সমগ্ৰ দেশখন নিজৰ অধীন কৰি ৰাখিছিল। বৃটিছ শাসকে ভাৰতক কেৱল ৰাজনৈতিক ভাৱে নিয়ন্ত্ৰণ কৰা নাছিল, দেশখনৰ অৰ্থনীতিও তেওঁলোকৰ হাতত আছিল। বৃটিছসকলে ভাৰতলৈ পাশ্চাত্যৰ পৰা যন্ত্ৰ-পাতি আনি পৰম্পৰাগত হস্তনিৰ্মিত সামগ্ৰী তৈয়াৰ কৰা কাৰখানাবোৰ ধ্বংসৰ গৰাহলৈ ঠেলি দিছিল। এই সকলোবোৰ কথাই দেশখনত এক নতুন পৰিস্থিতিৰ সৃষ্টি কৰিছিল। স্বাধীনোত্তৰ ভাৰতত নগৰ-চহৰ উত্থান ঘটিছিল। গাঁৱৰ মানুহৰ খাদ্য আৰু উন্নত জীৱনৰ সন্ধানত নগৰ-চহৰলৈ প্ৰব্ৰজন ঘটাৰ প্ৰক্ৰিয়া আৰম্ভ হৈছিল। এই আটাইবোৰ পৰ্যায়ে ক্ৰমে পৰিয়াল, বিবাহ, সম্প্ৰদায় আত্মীয়তা আদি দিশলৈও পৰিৱৰ্তন কঢ়িয়াই আনিছিল। যেনে সময়ৰ সোঁতত বাল্যবিবাহ প্ৰথা দেশত নিষিদ্ধ হৈ পৰিছিল। চৰকাৰে বাল্যবিবাহৰ বিৰুদ্ধে নানা ধৰণৰ কঠোৰ ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিছে। যদিও দেশৰ কিছুমান অঞ্চলৰ পৰা এতিয়াও বাল্যবিবাহৰ খবৰ পোৱা যায় তথাপিও ইয়াৰ সংখ্যা অতি কম।

সেয়েহে ভাৰতৰ সামাজিক চিন্তাবিদ আৰু সমাজশাস্ত্ৰবিদসকলে সামাজিক পৰিৱৰ্তন সম্পৰ্কে খুটি নাটি মাৰি অধ্যয়ন কৰা উচিত। তাৰপাচতহে তেওঁলোকে দেশৰ বিভিন্ন সামাজিক পটভূমিৰ উল্লেখেৰে সত্য কথাবোৰ উপযুক্ত ধৰণে উত্থাপন কৰিব পাৰিব। সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ বিভিন্ন প্ৰক্ৰিয়া বুজাৰ প্ৰয়াস কৰা এগৰাকী স্বনামধন্য ভাৰতীয় সামাজিক চিন্তাবিদ হ'ল এম. এন. শ্ৰীনিবাস। তেওঁ দেশত ক্ষেত্ৰভিত্তিক অধ্যয়ন চলাই এই প্ৰক্ৰিয়াবোৰ অধ্যয়নৰ প্ৰয়াস কৰিছিল (১৯৬৬)। এতিয়া ভাৰতত হোৱা সামাজিক পৰিৱৰ্তন বুজিবলৈ বিভিন্ন দৃষ্টিভংগী আছে। অধ্যায়টিৰ পৰৱৰ্তী শিতানবোৰত আলোচনা কৰিবলগীয়া সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ ধাৰণা তথা দৃষ্টিভংগী দুটামানৰ শীৰ্ষক হ'ল— সংস্কৃতকৰণ, পাশ্চাত্যকৰণ, আধুনিকীকৰণ, ঔদ্যোগিকীকৰণ আৰু বিশ্বায়ন। এই ধাৰণা আৰু দৃষ্টিভংগীবোৰৰ সহায়ত ভাৰতৰ গাঁও, সম্প্ৰদায় কৃষি, উদ্যোগ, চহৰ আদিত হোৱা পৰিৱৰ্তনবোৰৰ বিষয়ে জানিব পৰা যায়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ সামাজিক পৰিৱৰ্তন মানে কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰক্ৰিয়াবোৰ কি কি?

.....

.....

১৩.৫ সংস্কৃতকৰণ (Sanskritisation)

এই কথা সৰ্বজনবিদিত যে ভাৰতত, বিশেষকৈ হিন্দু ধৰ্মাৱলম্বী লোকৰ মাজত জাতি প্ৰথা হ'ল এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ অনুষ্ঠান। ভাৰতত প্ৰতিটো জাতি আৰু সম্প্ৰদায়কে সমাজৰ পদানুক্ৰমিক তালিকাৰ নিৰ্দিষ্ট নম্বৰত ৰখা হয়। পবিত্ৰতা আৰু অপবিত্ৰতা হ'ল এই ক্ৰমবিভাজনৰ আধাৰ। যেনে— এগৰাকী ব্ৰাহ্মণক মন্দিৰৰ ধৰ্মীয় কাম-কাজবোৰ সম্পাদনৰ দায়িত্ব দিয়া হয়। জাতিভিত্তিক পদানুক্ৰমিক তালিকাত তেওঁৰ স্থান সবাতোকৈ ওপৰত। নিম্ন জাতি সম্প্ৰদায়ৰ লোক এগৰাকীৰ মন্দিৰ চৌহদত প্ৰৱেশ কৰাৰ অধিকাৰ নাই। কাৰণ নিম্ন জাতি সম্প্ৰদায়ৰ লোকসকলক অপবিত্ৰ বুলি গণ্য কৰা হয়। মহীশূৰ (Mysore)ত চলোৱা এক অধ্যয়নৰ সময়ত শ্ৰীনিবাসে গম পাইছিল যে কিছুমান সম্প্ৰদায়ে পদানুক্ৰমিক তালিকাত তেওঁলোকৰ স্থান উচ্চ অথবা অৱনমিত কৰাৰ চেষ্টা কৰে।

এম. এন. শ্ৰীনিবাস (১৯১৬-১৯৯৯) ঃ ১৯১৬ চন ব্ৰাহ্মণ পৰিয়ালত মাইচোৰ নৰচিমহাচাৰ্য শ্ৰীনিবাস হৈছিল। তেওঁ বোম্বেৰ পৰা এম. এ., এল. এল. বি. ডক্টৰেট ডিগ্ৰী আহৰণ কৰিছিল। শ্ৰীনিবাসে পৰা ডি ফিল ডিগ্ৰী লাভ কৰিছিল। তেওঁ বোম্বে বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সমাজশাস্ত্ৰ বিভাগৰ স্বনামধন্য পণ্ডিত জি. এচ. ঘূৰাইৰ ছাত্ৰ শ্ৰীনিবাসে জাতি আৰু ধৰ্মৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিছিল তথা ভাৰতত জাতিপ্ৰথাৰ গতিধাৰাটো সংজ্ঞাৱদ্ধ কৰাৰ চেষ্টা কৰিছিল। স পৰিৱৰ্তন অধ্যয়ন কৰাৰ সময়ত তেওঁ 'প্ৰভাৱ জাতি সম্প্ৰদায়, 'সংস্কৃতকৰণ', 'পাশ্চত্যকৰণ', 'ধৰ্মনিৰপেক্ষকৰণ'ৰ দৰে ধাৰণাবোৰ বুজাৰ কৰিছিল। লগতে সমাজক অধিক ভালধৰণে শ্ৰীনিবাসে 'পুথিগত দৃষ্টিভংগী' আৰু 'ক্ষেত্ৰ ভিত্তিক দৃষ্টিৰে ধাৰণাবোৰো চালিজাৰি চাইছিল।

তেওঁ জাতিভিত্তিক পদানুক্ৰম পৰিৱৰ্তনৰ বিষয়টোক সংস্কৃতকৰণৰ ধাৰণাৰে অধ্যয়ন কৰিছিল। শ্ৰীনিবাসে দেখিছিল যে জাতি প্ৰথাৰ ভিত্তিত সৃষ্টি হোৱা ভাৰতীয় সমাজখনক এখন 'বন্ধ সমাজ' (Closed society) বুলি গণ্য কৰা হয় যদিও ই সম্পূৰ্ণৰূপে পৰিৱৰ্তনহীন

সমাজ নহয়। তেওঁ জাতি সম্প্ৰদায়ে এটা অৱস্থানৰ পৰা আন এটা অৱস্থানলৈ গতি কৰাটো ধৰা পেলাইছিল।

শ্ৰীনিবাসে তেওঁৰ 'The coorgs of south India' শীৰ্ষক অধ্যয়নকালত পোন প্ৰথমবাৰৰ বাবে 'সংস্কৃতকৰণ' (Sanskritisation)ৰ ধাৰণাটো ব্যৱহাৰ কৰিছিল। তেওঁৰ গ্ৰন্থ 'Social change in Modern India' (১৯৬৬)ত শ্ৰীনিবাসে 'সংস্কৃতকৰণ'ৰ সংজ্ঞা এনেদৰে দাঙি ধৰিছে ঃ 'সংস্কৃতকৰণ হ'ল এনে এক প্ৰক্ৰিয়া য'ত কোনো নিম্ন/উচ্চ জাতিৰ এগৰাকী ব্যক্তি অথবা একাধিক ব্যক্তিৰে গঠিত বৃহৎ দল একোটাই আন কোনো উচ্চ/নিম্ন জাতিৰ লোকে মানি চলা প্ৰথা, ৰীতি-নীতি, বিশ্বাস আৰু দৈনন্দিন জীৱনৰ সকলো কাৰ্যকলাপ মানি চলিবলৈ লয়। নিম্ন জাতিৰ লোকে বিশেষভাৱে এই প্ৰক্ৰিয়া পালন কৰে যাতে জাতিভিত্তিক পদানুক্ৰমিক তালিকাত নিজৰ স্থিতি উচ্চ পৰ্যায়লৈ নিব পাৰে। খাদ্যাভাসৰ পৰিৱৰ্তন, যেনে— আমিষৰ পৰা নিৰামিষভোজী হোৱা আৰু জীৱিকাৰ পৰিৱৰ্তন হ'ল এই প্ৰক্ৰিয়োটাৰ অংশ। সাধাৰণতে, কোনো এক নিম্ন জাতিয়ে নিৰামিষ খাদ্যাভ্যাস গ্ৰহণ কৰি, সকলো প্ৰকাৰৰ মাদকদ্ৰব্য সেৱনৰ পৰা আঁতৰি থাকি (Teetotalism) আৰু মন্দিৰত বিভিন্ন ৰীতি-নীতি পালন কৰি এটা অথবা দুটা প্ৰজন্মৰ পাচত জাতিভিত্তিক পদানুক্ৰমিক তালিকাত উচ্চস্থান লাভ কৰিছিল। এনেধৰণৰ নিম্ন জাতিবোৰ ব্ৰাহ্মণসকলৰ প্ৰথা, ৰীতি-নীতি আৰু বিশ্বাস যিমানদূৰ সম্ভৱ পালন কৰিছিল আৰু ব্ৰাহ্মণসকলে অপবিত্ৰ বুলি ভবা নিজ জাতিৰ বিভিন্ন দৈনন্দিন অনুশীলন পৰিহাৰ কৰিছিল। ইয়াৰ উপৰি, অন্য অ-ব্ৰাহ্মণ জাতি/সম্প্ৰদায়বোৰেও বিবাহ, আত্মীয়তা (kinship) আৰু দাম্পত্য সম্পৰ্কৰ ক্ষেত্ৰত ব্ৰাহ্মণ অনুষ্ঠান তথা প্ৰমূল্যবোৰ পালন কৰিবলৈ লৈছিল। সংস্কৃতকৰণ প্ৰক্ৰিয়াই অ-ব্ৰাহ্মণ জাতি সম্প্ৰদায়বোৰক বিভিন্ন ব্ৰাহ্মণীয় সাহিত্য আৰু সংস্কৃত কাহিনীৰ জৰিয়তে নতুন ধাৰণা আৰু প্ৰমূল্যৰ বিষয়ে জনাত সহায় কৰিছিল। অৱশ্যে এইখিনিতে এটা কথা মনত ৰাখি থোৱা ভাল যে সংস্কৃতকৰণ প্ৰক্ৰিয়াই কেৱল 'স্থিতিগত পৰিৱৰ্তন' (positional change)হে সাধন কৰিছিল, 'গাঁথনিগত পৰিৱৰ্তন' (structural change) নহয়। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল সংস্কৃতকৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ যোগেদি নিম্ন জাতিৰ লোক এগৰাকীৰ সামাজিক স্থিতি উৰ্দ্ধগামী হ'ব পাৰে, কিন্তু তেওঁৰ জাতিসম্প্ৰদায়টো একে স্থানতে থাকিব। ইয়াৰ উপৰি, সংস্কৃতকৰণ প্ৰক্ৰিয়াটোৱে এটা 'উল্লেখ দল' (reference group)ৰ কাম কৰে যেনে— নিম্ন জাতি সম্প্ৰদায়ৰ মানুহ এজনে কোনো এটা উচ্চ জাতি সম্প্ৰদায়ৰ দলে পালন কৰা অভ্যাস আৰু স্বীকৃত প্ৰথাবোৰ উল্লেখ কৰিব পাৰে।

'সংস্কৃতকৰণ'ৰ ধাৰণাটো য়োগেন্দ্ৰ সিং, মেক্‌কিম মেৰিয়'ট আৰু ডি. এন. মজুমদাৰৰ দৰে সমাজশাস্ত্ৰবিদসকলে সমালোচনা কৰে।

১৩.৫.১ সমালোচনা

- যোগেন্দ্ৰ সিঙৰ মতে সংস্কৃতকৰণৰ ধাৰণাটোৱে সংস্কৃতিক পৰিৱৰ্তনৰ তত্ত্বটো ব্যাখ্যা কৰাত অসফল হৈছে। ধাৰণাটোৰ কোনো 'অপ্ৰমানিত যুক্তিসংগত চিন্তা/ধাৰণা (hypothesis) নাই। অ-ব্ৰাহ্মণ পৰম্পৰাবোৰ আওকাণ কৰা বাবে ধাৰণাটোৱে ভাৰতত হোৱা বিভিন্ন সাংস্কৃতিক আৰু সামাজিক পৰিৱৰ্তনক সামৰি লোৱাত ব্যৰ্থ হৈছে।
- মেক্‌কিম মেৰিয়'টে বিশ্বাস কৰে যে ভাৰতীয় পৰম্পৰা অন্য পৰম্পৰাৰ ওপৰতো নিৰ্ভৰশীল। কিন্তু শ্ৰীনিবাসে ইছলামীয় আৰু অন্য ধৰ্মীয় অনুশীলনক আওকাণ কৰি কেৱল সংস্কৃতকেন্দ্ৰিক অনুশীলনৰ ওপৰতহে জোৰ দিছে।
- ডি এন মজুমদাৰে বহন ব্যাখ্যাৰে বুজাই দিছে যে ভাৰতত সংস্কৃতকৰণৰ এটা সাৰ্বজনীন প্ৰক্ৰিয়া বুলি ধৰি লোৱাটো ভুল হ'ব। তেওঁ আঙুলিয়াই দিছিল যে ভাৰতত এনে বহু গাঁও আছে যিবোৰৰ নিম্ন জাতিৰ বাসিন্দাই উচ্চ জাতিৰ ধাৰণাবোৰ অনুসৰণ কৰি নিজৰ সামাজিক স্থিতি সলনি কৰাৰ পক্ষপাতি নহয়। যেনে— উত্তৰপ্ৰদেশৰ মোহনগাঁও।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ সংস্কৃতকৰণ অভিধাটোৰ জনক কোন?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ এম এন শ্ৰীনিবাসে তেওঁৰ ক্ষেত্ৰ ভিত্তিক অধ্যয়ন ক'ত চলাইছিল?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ কোনখন গ্ৰন্থত এম এন শ্ৰীনিবাসে সংস্কৃতকৰণৰ বিষয়ে লিখিছিল?

.....

.....

১৩.৬ পাশ্চত্যকৰণ

ভাৰতৰ সামাজিক পৰিৱৰ্তন অধ্যয়ন কৰিবলৈ 'পাশ্চাত্যকৰণ' ()ৰ ধাৰণাটো ভালদৰে বুজাটো অতি প্ৰয়োজনীয়। প্ৰায় দুশ বছৰ জুৰি চলা বৃটিছ শাসনে ভাৰতৰ নাগৰিকৰ জীৱন-যাপন শৈলীলৈ অভূতপূৰ্ব পৰিৱৰ্তন কঢ়িয়াই আনিছিল। বৃটিছৰ শাসনকালছোৱাত ভাৰতত অৰ্থনৈতিক, ৰাজনৈতিক, সাংস্কৃতিক আৰু সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ সূচনা হৈছিল। বৃটিছসকলে নিজৰ সৈতে প্ৰযুক্তি, অনুষ্ঠান, প্ৰমূল্য আৰু পশ্চিমীয়া সমাজৰ চিন্তা-ধৰাণাও লৈ আহিছিল

যিবোৰ তেওঁলোকক আন বণিক দেশবোৰতকৈ পৃথক কৰিছিল। কালক্ৰমত এই আটাইবোৰ কথা ভাৰতৰ বিভিন্ন দল আৰু সম্প্ৰদায়ৰ বাবে গতিশীলতাৰ এক প্ৰধান উৎস হৈ পৰিছিল।

এম এন শ্ৰীনিবাসৰ মতে পাশ্চাত্যকৰণ হ'ল এনে এক প্ৰক্ৰিয়া যিটোৱে বৃটিছসকলৰ ১৫০ বছৰীয়া শাসনকালৰ সময়ছোৱাত হোৱা সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ কথা সূচায়। এই প্ৰক্ৰিয়াটোৱে ভাৰতীয় প্ৰযুক্তি, অনুষ্ঠান, আদৰ্শ আদিৰ ক্ষেত্ৰত বিভিন্ন পৰিৱৰ্তনৰ সূচনা কৰিছিল।

ঊনবিংশ শতিকাত বৃটিছে ভাৰতত খোপনি পুতি লাহে লাহে এখন আধুনিক ৰাষ্ট্ৰৰ ভেটি নিৰ্মাণৰ কামত অগ্ৰসৰ হৈছিল। তেওঁলোকে কল-কাৰখানা আৰু কোম্পানী আদি স্থাপন কৰিছিল, ইংৰাজী শিক্ষা প্ৰসাৰিত কৰিছিল, চৌদিশে ধৰ্মপ্ৰচাৰক প্ৰেৰণ কৰি ধৰ্মীয় আদৰ্শ বিয়পাইছিল আৰু ভাৰতীয় শাসকসকলৰ সহায়ত পশ্চিমীয়া নীতি-নিয়মৰ প্ৰচলন ঘটাইছিল।

লাহে লাহে তেওঁলোকে ভাৰতীয়ৰ ওপৰত প্ৰভূত্ব বিস্তাৰ কৰি ভাৰতীয় পৰম্পৰা, কলা আৰু সংস্কৃতিক ধ্বংসৰ গৰাহলৈ ঠেলি দিছিল। বৃটিছসকলে ভাৰতত ছপাশালৰ আৰম্ভণি কৰিছিল; ৰেলপথ-স্থলপথ-জলপথ নিৰ্মাণৰ জৰিয়তে সমগ্ৰ উপমহাদেশতে নানাধৰণৰ পৰিৱৰ্তন সাধন কৰিছিল। কিতাপ আৰু সংবাদপত্ৰ আদি প্ৰকাশৰ জৰিয়তে ভাৰতীয় সকলৰ মাজত পশ্চিমীয়া শিক্ষাৰ প্ৰসাৰ ঘটাইছিল। ভাৰতত ইংৰাজী মাধ্যমৰ বিদ্যালয় আৰু মহাবিদ্যালয় স্থাপন কৰা হৈছিল। এই সকলো কথাই ভাৰতীয়ৰ জীৱনশৈলীলৈ আমূল পৰিৱৰ্তন কঢ়িয়াই আনিছিল। মানুহে পশ্চিমীয়া জীৱনশৈলীৰ লগতে খাদ্যভ্যাস, সাজ-পোছাক পৰিধানৰ শৈলী আদি গ্ৰহণ কৰিবলৈ ল'লে।

শ্ৰীনিবাসৰ মতে পাশ্চাত্যকৰণে কেৱল গাঁথনিমূলক পৰিৱৰ্তনৰ কথাকেই নুবুজায়, ই আদৰ্শগত পৰিৱৰ্তনৰ কথাকো বুজায়। এনে পৰিৱৰ্তনে মানুহৰ মানসিকতাৰো পৰিৱৰ্তন ঘটায়। যেনে— বৃটিছ শাসন কালত ভাৰতত প্ৰচলিত সতীপ্ৰথা আৰু বাল্য বিবাহৰ নিয়ম বিলোপ কৰা হৈছিল। নাৰী শিক্ষা, বিধৱা বিবাহ, অস্পৃশ্যতা আদি বিষয়ত পৰিৱৰ্তন সাধন কৰিবলৈ নানা ধৰণৰ প্ৰয়াসৰ লগতে নিয়ম-নীতি সংশোধন কৰাৰ চেষ্টা চলোৱা হৈছিল। ভাৰতত বিভিন্ন অংশত বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন ৰূপ আৰু বিভিন্ন গতিত পাশ্চাত্যকৰণ ঘটিছিল। তথাপিও এই প্ৰক্ৰিয়াই সমগ্ৰ ভাৰতকে ভিন্ন ৰূপত প্ৰভাৱিত কৰিছিল।

১৩.৬.১ পাশ্চাত্যকৰণৰ সমালোচনা

- পাশ্চাত্যকৰণৰ ধাৰণাটোৱে সামাজিক পৰিৱৰ্তনক 'সাংস্কৃতিক' দিশৰ পৰা বিশ্লেষণ কৰে কিন্তু 'গাঁথনিমূলক' দিশটোৰ বিশ্লেষণ এৰাই চলে। সেয়েহে ধাৰণাটোক এটা সীমিত প্ৰয়োগ বোলা হয়।
- স্বাধীনতাৰ লাভৰ পাচত ভাৰতত ঘটা সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰকাৰ ব্যাখ্যা কৰাত এই ধাৰণাটোৱে বেছি সহায় কৰিব নোৱাৰে।

- শ্ৰীনিবাসে ধাৰণাটোক 'ন্যায়নিষ্ঠভাৱে নিৰপেক্ষ' (ethically neutral) বুলি ক'লেও ধাৰণাটোৰ নিজস্ব প্ৰমূল্যকেন্দ্ৰিক অগ্ৰাধিকাৰ (value preference) আছে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৬ ঃ খালী ঠাই পূৰণ কৰক

ক) ভাৰতৰ ..... অধ্যয়ন কৰিবলৈ পাশ্চাত্যকৰণৰ বিষয়ে জনাটো অতি প্ৰয়োজনীয়।

খ) .....ৰ ১৫০ বছৰীয়া শাসনৰ ফলস্বৰূপে ভাৰতত পাশ্চাত্যকৰণ প্ৰক্ৰিয়া আৰম্ভ হৈছিল।

১৩.৭ আধুনিকীকৰণ

আধুনিকীকৰণ কোনো দৰ্শন নাইবা আন্দোলন নহয়। ই দৰাচলতে এটা পৰিৱৰ্তন প্ৰক্ৰিয়া। সমাজে কিছুমান আধুনিক প্ৰমূল্য ধাৰণা আৰু জ্ঞান গ্ৰহণ কৰাৰ লগে লগে আধুনিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়া সংঘটিত হয়। পূৰ্বতে ইয়াক কেৱল অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন আৰু অগ্ৰগতি বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। পৰৱৰ্তী সময়ত অভিধাটোৰ পৰিসৰ বহল হৈ পৰিল। ই বৰ্তমান সমাজ এখনৰ কৃষিৰ পৰা উদ্যোগলৈকে সকলো ক্ষেত্ৰতে হোৱা পৰিৱৰ্তনক বুজায়। অৰ্থাৎ পৰিৱৰ্তনে কেৱল অৰ্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক অগ্ৰগতিৰ কথাকে সূচিত নকৰে, ই সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক পৰিৱৰ্তনকো সামৰি লয়।

আগতে মানুহ ধৰ্মীয়, সামাজিক তথা সংস্কৃতিক প্ৰমূল্যবোৰক লৈ অতি ৰক্ষণশীল আছিল। তেওঁলোকে চিৰাচৰিত প্ৰথাৰ অনুগামী আছিল আৰু সেয়েহে আধুনিক প্ৰযুক্তি তথা উদ্ভাৱনবোৰ গ্ৰহণ নকৰিছিল। সময় বাগৰাৰ লগে লগে আধুনিক সমাজত খাপ খাবলৈ মানুহে নিজৰ প্ৰমূল্য আৰু ধাৰণাবোৰ সলাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। মানুহে ৰক্ষণশীল আৰু অন্ধবিশ্বাসপূৰ্ণ প্ৰমূল্যবোৰ এৰি নিজকে বৰ্তমান সময়, পৰিস্থিতি আৰু জীৱনশৈলী আদিৰ সৈতে খাপ খোৱাৰ চেষ্টা চলালে। ফলত মানুহৰ খাদ্যাভ্যাস, পিন্ধন-উৰণ, শিক্ষা, কথা কোৱাৰ শৈলী, ধাৰণা, প্ৰমূল্য আদিলৈ নতুনত্ব আহিল। এইখিনিতে বৈজ্ঞানিক প্ৰযুক্তি, নতুন সংযোগ স্থাপন কৌশল, ইণ্টাৰনেট আদিৰ অৱদানৰ কথাও উল্লেখ কৰিব পাৰি। এম. এন. শ্ৰীনিবাসে 'আধুনিকীকৰণ অভিধাটোৰ সমালোচনা কৰিছিল। আধুনিকীকৰণৰ সলনি পাশ্চাত্যকৰণ অভিধাটো প্ৰয়োগ কৰাৰ পক্ষ আছিল। কিন্তু য়োগেন্দ্ৰ সিঙে আধুনিকীকৰণৰ ধাৰণাটো সমৰ্থন কৰিছিল। সিঙৰ মতে 'আধুনিকীকৰণ'ৰ অৰ্থ পাশ্চাত্যকৰণ আৰু সংস্কৃতকৰণতকৈ যথেষ্ট বহল। বিজ্ঞান আৰু বৈজ্ঞানিক নীতি নিয়মবোৰ যেনেদৰে সমাজৰ চুকে-কোনে প্ৰযোজ্য, ঠিক তেনেদৰে আধুনিকীকৰণকো সকলোতে প্ৰয়োগ কৰিব পৰা

যায়। ই বিশ্ব-ব্ৰাহ্মণ প্ৰতিগৰাকী ব্যক্তিৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য। অৱশ্যে আধুনিকীকৰণৰ আৰ্হি সকলো স্থানতে ভিন ভিন হ'ব। অৰ্থাৎ, আধুনিকীকৰণৰ আৰ্হি সকলো স্থানতে ভিন ভিন হ'ব। অৰ্থাৎ আধুনিকীকৰণৰ প্ৰক্ৰিয়াটোৰ পৰিৱৰ্তনৰ এক সমষ্টি বুলি ক'ব পৰা যায়। এই প্ৰক্ৰিয়টো সমগ্ৰ সমাজৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য। পৰিৱৰ্তন সৰল অথবা জটিল হ'ব পাৰে। প্ৰতিটো প্ৰক্ৰিয়াই দেশ অথবা অঞ্চল ইত্যাদিৰ ইতিহাস নিৰ্ধাৰণ কৰে।

ভাৰতত বৃটিছ শাসন আৰম্ভ হোৱাৰ ফলস্বৰূপে আধুনিকীকৰণৰ সূত্ৰপাত হৈছিল বুলি ক'ব পাৰি। বৃটিছসকলৰ সংস্পৰ্শলৈ অহাৰ পাচত ভাৰতীয় সমষ্টিবোৰত প্ৰচলিত বিশ্বস প্ৰণালীবোৰৰ অন্তৰ্গত প্ৰমূল্য আৰু ধাৰণাবোৰলৈ পৰিৱৰ্তন আহিছিল। স্বাধীনতাৰ পাচত ভাৰতে নিজৰ ৰূপান্তৰ ঘটাইছিল আৰু উন্নতি তথা প্ৰগতিৰ দিশেৰে আগুৱাই গৈছিল। আধুনিকীকৰণে উন্নতি আৰু প্ৰগতিৰ পথ সুচল কৰি তুলিছিল। অৱশ্যে ইয়াৰ মানে এইটো নহয় যে ভাৰতে নিজৰ পৰম্পৰাগত প্ৰমূল্য আৰু ধাৰণাবোৰ এৰি পেলাইছিল। মানুহে নিজৰ পৰম্পৰা অক্ষুন্ন ৰাখি আধুনিকতাৰ পথেৰে অগ্ৰসৰ হৈছিল।

১৩.৭.১ আধুনিকীকৰণৰ সমালোচনা

অধ্যাপক ৰাম আহুজাৰ মতে এক প্ৰক্ৰিয়া হিচাপে আধুনিকীকৰণৰ বহুতো সমস্যা আছে ঃ

- আধুনিকীকৰণে প্ৰতিখন সমাজৰে পৰিৱৰ্তন দাবী কৰে। কিন্তু বাস্তৱ ক্ষেত্ৰত এয়া সম্ভৱ নহয়। কাৰণ প্ৰতিখন সমাজৰ বাবে একেলগে সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ পৰিকল্পনা কৰিব পৰা নাযায়।
- আধুনিকীকৰণৰ ফলত ধাৰণা, প্ৰমূল্য আৰু প্ৰযুক্তিৰ ক্ষেত্ৰত পৰিৱৰ্তন হ'ব পাৰে যদিও কিছুমান অনুষ্ঠানে নিজ পৰম্পৰা অটুট ৰাখে। যেনে— ধৰ্মীয় অনুষ্ঠান, পৰিয়াল, জাতি প্ৰথা ইত্যাদি।
- আধুনিকীকৰণৰ বাবে মানুহৰ ধাৰণা সলনি হ'লেও প্ৰমূল্য, পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ মাজত সদায়ে এক বৈপৰীত থাকিব। মানুহে সামাজিকীকৰণ ঘটাৰ দৰেই জীৱন যাপন কৰি যোৱাৰ আগ্ৰহ প্ৰদৰ্শন কৰে।
- আধুনিকীকৰণে যদিও মানুহৰ প্ৰত্যাশা বৃদ্ধি কৰিব পাৰে, সামাজিক ব্যৱস্থা এটাই মানুহৰ অধিক আধুনিক ৰূপ গ্ৰহণ নকৰিবও পাৰে। যেনে— দলিত সম্প্ৰদায়ৰ লোক এগৰাকী পশ্চিমীয়া শিক্ষাৰে শিক্ষিত অথবা উচ্চ ডিগ্ৰীধাৰী হ'ব পাৰে। কিন্তু তেওঁৰ নিজৰ সমাজখনে তেওঁক সদায় দলিত বুলিয়ে বিবেচনা কৰিব। এই কথাই মতানৈক্য অথবা হতাশাৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৭ ঃ আধুনিকীকৰণ মানে কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৮ ঃ কোনে 'আধুনিকীকৰণ' অভিধাটোৰ সমালোচনা আৰু কোনে সমৰ্থন কৰিছিল?

.....

.....

১৩.৮ ঔদ্যোগিকীকৰণ

ওঠৰশ শতিকাত আৰু ঊনবিংশ শতিকাৰ প্ৰথমাৰ্দ্ধত পশ্চিমীয়া দেশবোৰত, বিশেষকৈ ইউৰোপত বিভিন্ন উদ্ভাৱন ঘটিছিল। বৈজ্ঞানিক তত্ত্বৰ উপৰি উদ্যোগ, আহিলা আৰু যন্ত্ৰ-পাতিয়ে পাশ্চাত্যলৈ আমূল পৰিৱৰ্তন কঢ়িয়াই আনিছিল। ইউৰোপৰ সমগ্ৰ অঞ্চলতে কৃষিজীৱি সমাজবোৰ ঔদ্যোগিক সমাজলৈ ৰূপান্তৰিত হৈছিল আহিলা আৰু যন্ত্ৰ-পাতিবোৰ বৈষয়িক প্ৰয়োজন পূৰাবৰ বাবে উদ্ভাৱন কৰা হৈছিল। এনেকৈয়ে মানুহৰ শ্ৰমৰ বিকল্প হিচাপে বিভিন্ন সঁজুলি আৰু যন্ত্ৰ ব্যৱহাৰৰ প্ৰথা আৰম্ভ হৈছিল। এই গোটেই প্ৰক্ৰিয়াটোকে ঔদ্যোগিকবাদ অথবা ঔদ্যোগিকীকৰণ বোলে অভিধাটোৰে কেনেকৈ কৃষিজীৱী সমাজবোৰৰ ঔদ্যোগিক সমাজলৈ ৰূপান্তৰ ঘটিছিল সেয়া বুজোৱা হয়। ইউৰোপত ঔদ্যোগিকীকৰণ আৰম্ভনিক ঔদ্যোগিক বিপ্লৱ বোলা হয়। এই ঐতিহাসিক ঘটনাই মানৱ জীৱনৰ সকলো দিশ সলনি কৰিছিল। এই বিপ্লৱে সৰু পৰিয়ালবোৰৰ সাতামপুৰুষীয়া জীৱন যাপন শৈলী সলনি কৰাৰ লগতে কুটীৰ উদ্যোগ ধ্বংসৰ গৰাহলৈ ঠেলি দিছিল।

ঔদ্যোগিকীকৰণৰ উত্থান ঘটাৰ লগে লগে সকলো কামতে যন্ত্ৰ-পাতিৰ ব্যৱহাৰ আৰম্ভ হ'ল। সামগ্ৰীৰ উৎপাদন ব্যয় কম হ'ল, বিভিন্ন সামগ্ৰীৰ মাজত এক স্বীকৃত মানৰ বিকাশ ঘটিল আৰু সামগ্ৰীবোৰ কেৱল লাভ অৰ্জনৰ উদ্দেশ্যেৰে উৎপাদন কৰাৰ কাম আৰম্ভ হ'ল। এনেকৈয়ে ঔদ্যোগিক সমাজবোৰ গঢ় লৈ উঠিল। ইউৰোপত আৰম্ভ হোৱা ঔদ্যোগিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াটো সোনকালেই পৃথিৱীৰ আন অংশতো বিয়পি পৰিছিল।

১৩.৮.১ ভাৰতত ঔদ্যোগিকীকৰণ

ভাৰতত ঘটা ঔদ্যোগিকীকৰণক দুটা ভিন ভিন কালত ভগাব পাৰি ঃ

➢বৃটিছসকল অহাৰ আগৰ কাল আৰু ➢ আধুনিক উদ্যোগৰ জন্মকাল।

বৃটিছসকল অহাৰ আগৰ কালছোৱাত ভাৰত হস্তশিল্প আৰু অন্যান্য ব্যৱসায়ী সংঘৰ

দ্বাৰা উৎপাদিত সামগ্ৰীৰে চহকী আছিল। মোগলসকলৰ শাসন কালত আনকি ভাৰতীয় হস্তশিল্পীৰ নিপুনতাক প্ৰশংসাও কৰা হৈছিল। বেছিভাগ হস্তশিল্পজাত সামগ্ৰীকে ভাৰতৰ বাহিৰলৈ ৰপ্তানি কৰা হৈছিল। ভাৰত সোণ আৰু হাতীদাঁতৰ অলংকাৰৰ লগতে অন্য ধাতুজ সামগ্ৰী উৎপাদনৰ বাবে বিখ্যাত আছিল। কোনো ধৰণৰ হস্তনিৰ্মিত সামগ্ৰী বাহিৰৰ পৰা আমদানি কৰা নহৈছিল। বৃহৎ পৰিমাণৰ হস্তনিৰ্মিত সামগ্ৰী ইউৰোপীয় দেশবোৰলৈ ৰপ্তানিহে কৰা হৈছিল।

কিন্তু যন্ত্ৰৰ উদ্ভাৱন, নানা আহিলাৰ বিকাশ আৰু বৃটিছ সামগ্ৰী উত্থানৰ লগে লগে এই হস্তশিল্প উদ্যোগবোৰৰ পতন আৰম্ভ হ'ল ভাৰতত ঔদ্যোগিকৰণ প্ৰক্ৰিয়া আৰম্ভ হোৱাৰ লগে লগে ইয়াৰ হস্তনিকি সামগ্ৰীবোৰৰ সৈতে প্ৰতিদ্বন্দিতা আৰম্ভ হ'ল। ভাৰতীয় সামগ্ৰীবোৰে যন্ত্ৰ সামগ্ৰীৰ সৈতে ফেৰ মাৰিব নোৱাৰা হ'ল। লাহে লাহে ভাৰতীয় বজাৰবোৰ স্তা মূল্যৰ বৃটিছ সামগ্ৰী উপচি পৰিল। বহুতো হস্তশিল্পীয়ে জীৱিকা তাড়নাত হাতৰ বিদ্যা বাদ দি কল-কাৰখানাত শ্ৰমিক হিচাপে কাম কৰিবলৈ ল'লে। ঊনবিংশ শতিকাৰ আৰম্ভণিতে ভাৰতত বহুতো ঔদ্যোগিক প্ৰতিষ্ঠান গঢ় লৈ উঠিল। সময়ত এইবোৰ ভাৰতত বৃহৎ সামাজিক পৰিৱৰ্তন সাধন কৰিছিল।

১৩.৮.২ ঔদ্যোগিকীকৰণৰ সমালোচনা

- ঔদ্যোগিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াই হস্তনিৰ্মিত সামগ্ৰীৰ থলুৱা উদ্যোগক ধ্বংসৰ গৰাহলৈ ঠেলি দিয়াৰ ফলত গ্ৰামাঞ্চলবোৰৰ লোক অৰ্থনৈতিক সমস্যাৰ সন্মুখীন হৈছিল।
- ঔদ্যোগিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াই ধনী আৰু দুখীয়াৰ মাজৰ ব্যৱধান বৃদ্ধি কৰিছিল। ধনী অথবা পুঁজিপতি শ্ৰেণীটোৱে দুখীয়া শ্ৰেণীটোক শোষণ কৰিছিল।
- ঔদ্যোগিকীকৰণে প্ৰযুক্তিৰ বিকাশ সাধন কৰিলেও যন্ত্ৰই মানৱ শক্তিৰ বিকল্প হিচাপে কাম কৰিবলৈ লোৱাৰ ফলত নিবনুৱা লোকৰ সংখ্যা বাঢ়িছিল।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৯ ঃ পৃথিৱীৰ কোনটো প্ৰান্তত ঔদ্যোগিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়া আৰম্ভ হৈছিল?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ১০ ঃ ঔদ্যোগিকীকৰণে কেনেদৰে ভাৰতীয় হস্তশিল্পী আৰু কৰ্মকাৰসকলক প্ৰভাৱিত কৰিছিল?

.....

.....

১৩.৯ বিশ্বায়ন অথবা গোলকীকৰণ

সমগ্ৰ বিশ্বৰ স্থানবোৰৰ মাজৰ ভৌগলিক দূৰত্বই সৃষ্টি কৰা বাধা আঁতৰি যোৱাৰ লগে লগে বিশখন সংকুচিত হৈ পৰিছে। তথ্যৰ প্ৰভাহ আৰু প্ৰযুক্তিৰ বিকাশৰ লগতে সমগ্ৰ বিশ্বৰ বাসিন্দাক সামগ্ৰীয়ে আন্তঃসংযোজিত কৰাৰ ফলতেই বিশ্বায়ন ঘটিছে। দুখন দেশৰ মাজৰ দূৰত্ব একেই আছে। কিন্তু দুয়োখন দেশৰ বৰ্তমান বাসিন্দাই এই দূৰত্বক এশ বছৰ আগৰ বাসিন্দাসকলতকৈ পৃথক দৃষ্টিৰে জুখি চায়। প্ৰযুক্তিৰ অগ্ৰগতিৰ লগে লগে বিশ্বখন এখন গোলকীয় গাঁৱত পৰিণত হৈছে। আজিকালি পৰিবহন আৰু সংযোগ ব্যৱস্থাৰ বিকাশ হোৱা বাবে দুখন দেশৰ মানুহে পৰস্পৰৰ দেশ সহজে ভ্ৰমণ কৰিব পাৰে। কথা পাতিব পাৰে অথবা 'মাউচ'ৰ এটা ক্লিকতে কোনো বস্তু বিনিময় কৰিব পাৰে। বৰ্তমান ইণ্টাৰনেট আৰু টেলিভিছনৰ সহায়ত পৃথিৱীৰ অন্য প্ৰান্তত কি ঘটি আছে সেয়া সহজে গম পোৱা যায়। যোৱা কেইটামান দশকৰ পৰা 'বিশ্বায়ন' বোলা শব্দটো এক গুঞ্জন ধ্বনিত পৰিণত হৈছে। বিভিন্নজনে বিভিন্নধৰণে বিশ্বায়নৰ সংজ্ঞা আগবঢ়াইছে। চঞ্জাঞ্জৰ চনৰ দক্ষিণ এছিয়াৰ মানৱ উন্নয়ন প্ৰতিবেদন মতে বিশ্বায়ন হ'ল ৰাষ্ট্ৰীয় সীমা পাৰ হৈ সামগ্ৰী সেৱা মানুহ আৰু তথ্যই কৰা মুক্ত অহা যোৱা। বিশ্বায়নৰ ফলত সম্পৰ্কবোৰে কোনো ৰৌগলিক চাৰিসীমা তথা সাম্প্ৰদায়িক পৰিধি অতিক্ৰম কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। মানুহে কম্পিউটাৰ মাউচৰ এটা ক্লিকৰ সহায়ত পৃথিৱীৰ যিকোনো ঠাইত উপস্থিত হ'ব পাৰে। বিশ্বজনীন সংস্কৃতিয়ে ৰাজনৈতিক, অৰ্থনৈতিক আৰু সামাজিক বিশ্বৰ সমগ্ৰ দৃশ্যপট দ্ৰুত কৰি তুলিছে। যেনে আজিকালি বিশ্বৰ যিকোনো স্থানতে ভাৰতীয় অথবা অন্য দেশীয় খাদ্যৰ জুতি ল'ব পৰা যায়। ইউৰোপত থকা ভাৰতীয় এগৰাকীয়ে যিকোনো সময়তে ভাৰতত থকা পৰিয়ালৰ সৈতে কথা পাতিব পাৰে।

১৩.৯.১ বিশ্বায়নৰ সমালোচনা

- উন্নত দেশবোৰ অনুন্নত তথা উন্নয়নশীল দেশবোৰক নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পৰাকৈ এক অনুকূল পৰিৱেশ গঢ়ি তোলে বুলি বিশ্বায়নৰ সমালোচনা কৰা হয়।
- বিশ্বায়নে উন্নয়নশীল দেশবোৰৰ শ্ৰমিকক শোষণ কৰিছে।
- বিশ্বায়নৰ ফলত বহুজাতিক কোম্পানীবোৰ গঠন হোৱাৰ ফলত থলুৱা কোম্পানীবোৰে সেইবোৰৰ সৈতে ফেৰ মাৰিবলগীয়া হৈছে। সামগ্ৰী আৰু শ্ৰমিক উভয়ৰে ওপৰত এই কথাই নেতিবাচক প্ৰভাৱ পেলাইছিল।
- বিশ্বায়নৰ বাবে পশ্চিমীয়া দেশবোৰ অধিক শক্তিশালী হৈ পৰিছে। সেয়েহে তেওংলোকে সমগ্ৰ পৃথিৱীতে নিজৰ সাংস্কৃতিক অনুশীলন বিয়পাই দিব পাৰিছে। এই কাৰ্যই থলুৱা সংস্কৃতি ধ্বংস কৰাৰ উপৰি একো একোটা অঞ্চলৰ স্থানীয় অনুশীলনবোৰ নাইকিয়া কৰিছে।

১৩.১০ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- সামাজিক পৰিৱৰ্তন বোলা অভিধাটো সমাজশাস্ত্ৰৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়। অগষ্ট কোটেই কৈছিল যে সামাজিক পৰিৱৰ্তন হ'ল সামাজিক গতিশীলতাৰ এক অংশ। ইয়াৰ দ্বাৰা সমাজ এখনৰ সামাজিক অনুষ্ঠান, স্বীকৃত আচাৰ-বিধি, প্ৰমূল্য, ভূমিকা তথা প্ৰস্থিতি কেনেদৰে সলনি হয় সেয়া অধ্যয়ন কৰা হয়।
- সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ বিভিন্ন প্ৰক্ৰিয়া বুজাৰ প্ৰয়াস কৰা এগৰাকী স্বনামধন্য ভাৰতীয় সামাজিক চিন্তাবিদ হ'ল এম. এন. শ্ৰীনিবাস। তেওঁ দেশত ক্ষেত্ৰভিত্তিক অধ্যয়ন চলাই এই প্ৰক্ৰিয়াবোৰ অধ্যয়নৰ প্ৰয়াস কৰিছিল (১৯৬৬)।
- সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ ধাৰণা তথা দৃষ্টিভংগী দুটামান শীৰ্ষক হ'ল— সংস্কৃতকৰণ, পাশ্চাত্যকৰণ, আধুনিকীকৰণ, ঔদ্যোগিকীকৰণ আৰু বিশ্বায়ন। এই দৃষ্টিভংগী আৰু ধাৰণাবোৰৰ সহায়ত ভাৰতৰ গাঁও সম্প্ৰদায়, কৃষি, উদ্যোগ, চহৰ আদিত হোৱা পৰিৱৰ্তনবোৰৰ বিষয়ে জানিব পৰা যায়।
- এম এন শ্ৰীনিবাসে দক্ষিন ভাৰতৰ কুৰ্গসকলৰ অধ্যয়ন কৰাৰ সময়ত 'সংস্কৃতকৰণ'ৰ ধাৰণাটো প্ৰথমবাৰ ব্যৱহাৰ কৰিছিল।
- শ্ৰীনিবাসে তেওঁৰ গ্ৰন্থ 'Social Change in Modern India' (১৯৬৬)ত 'সংস্কৃতকৰণ'ৰ সংজ্ঞা এনেদৰে দাঙি ধৰিছে ঃ 'সংস্কৃতকৰণ হ'ল এনে প্ৰক্ৰিয়া য'ত কোনো নিম্ন/উচ্চ জাতিৰ এগৰাকী ব্যক্তি অথবা একাধিক ব্যক্তিৰে গঠিত বৃহৎ দল একোটাই আন কোনো উচ্চ/নিম্ন জাতিৰ লোকে মানি চলা প্ৰথা, ৰীতি-নীতি, বিশ্বাস আৰু দৈনন্দিন জীৱনৰ সকলো কাৰ্যকলাপ মানি চলিবলৈ লয়।
- অৱশ্যে এটা কথা মনত ৰাখি থোৱা ভাল যে সংস্কৃতকৰণ প্ৰক্ৰিয়াই কেৱল 'স্থিতিগত পৰিৱৰ্তন'হে সাধন কৰিছিল, 'গাঁথনিগত পৰিৱৰ্তন নহয়।
- ভাৰতৰ সামাজিক পৰিৱৰ্তন অধ্যয়ন কৰিবলৈ 'পাশ্চাত্যকৰণ'ৰ ধাৰণাটো ভালদৰে বুজাটো অতি প্ৰয়োজনীয়। প্ৰায় দুশ বছৰ জুৰি চলা বৃটিছ শাসনে ভাৰতৰ নাগৰিকৰ জীৱন-যাপন শৈলীলৈ অভূতপূৰ্ব পৰিৱৰ্তন কঢ়িয়াই আনিছিল। বৃটিছৰ শাসনকালছোৱাত ভাৰতত অৰ্থনৈতিক, ৰাজনৈতিক, সাংস্কৃতিক আৰু সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ সূচনা হৈছিল।
- শ্ৰীনিবাসৰ মতে পাশ্চাত্যকৰণে কেৱল গাঁথনিমূলক পৰিৱৰ্তনৰ কথাকেই নুবুজায় ই আদৰ্শগত পৰিৱৰ্তনৰ কথাকো বুজায়।
- আধুনিকীকৰণ কোনো দৰ্শন নাইবা আন্দোলন নহয়। ই দৰাচলতে এটা পৰিৱৰ্তন প্ৰক্ৰিয়া। সমাজে কিছুমান আধুনিক প্ৰমূল্য, ধাৰণা আৰু জ্ঞান গ্ৰহণ কৰাৰ লগে লগে আধুনিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়া সংঘটিত হয়।

- সময় আৰু পৰিস্থিতি সাপেক্ষে মানুহে নিজৰ পুৰণি ধাৰণাবোৰ বাদ দি নতুন ধাৰণা আঁকোৱালি ল'লে। সমাজৰ এই নতুন ৰূপটোকে আধুনিকীকৰণ বোলা হয়। ই এক অবিৰত প্ৰক্ৰিয়া। সমাজৰ পৰিৱৰ্তন হওতে কেইবাবছৰ অথবা কেইবাটাও প্ৰজন্মৰ প্ৰয়োজন হ'ব পাৰে।
- ঊনবিংশ শতিকাত ইউৰোপত বহুতো নতুন নতুন যন্ত্ৰ আৰু আহিলাৰ উদ্ভাৱন তথা বিকাশ ঘটিছিল। এই গোটেই প্ৰক্ৰিয়াটোকে উদ্যোগিকীকৰণ কালৰ আৰম্ভণি বুলি ক'ব পাৰি।
- ঔদ্যোগিকীকৰণৰ উত্থান হোৱাৰ লগে লগে সকলোতে যন্ত্ৰ-পাতিৰ আধিপত্য বৃদ্ধি পালে। সামগ্ৰী উৎপাদনৰ খৰচ কমি যোৱাৰ উপৰি সামগ্ৰীবোৰৰ এক স্বীকৃতমান স্থাপিত হ'ল আৰু কেৱল লাভ উপাৰ্জনৰ উদ্দেশ্যেৰে সামগ্ৰী প্ৰস্তুত কৰাৰ প্ৰথা আৰম্ভ হ'ল।
- ভাৰতৰ ঔদ্যোগিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াটোক দুটা কালত ভগোৱা হয়— (১) বৃটিছসকল অহাৰ আগৰ কাল আৰু (২) আধুনিক উদ্যোগৰ জন্মকাল।
- যন্ত্ৰ, আহিলা আৰু বৃটিছ সাম্ৰাজ্যৰ উত্থানৰ ফলত হস্তশিল্পজাত সামগ্ৰী নিৰ্মাণ কৰা উদ্যোগবোৰৰ পতন আৰম্ভ হ'ল।
- বিগত কেইটামান দশকত বিশ্বায়ন শব্দটোৱে এক গুঞ্জন ধ্বনিৰ সৃষ্টি কৰিছে। প্ৰযুক্তিৰ অগ্ৰগতিৰ লগে লগে সমগ্ৰ পৃথিৱীখন এখন বিশ্বজনীন গাঁওলৈ ৰূপান্তৰিত হৈছে।
- ২০০১ চনৰ দক্ষিণ এছিয়াৰ মানৱ উন্নয়ন প্ৰতিবেদন মতে বিশ্বায়ন হ'ল 'ৰাষ্ট্ৰীয় সীমা পাৰ হৈ সামগ্ৰী, সেৱা, মানুহ আৰু তথ্যই কৰা মুক্ত অহা-যোৱা...।

১৩.১১ অধিক জানিবলৈ

১) Nagla, B.K. (2011). *Indian Sociological Thought*. New Delhi: Rawat Publication.

২) Rao, C.N. (2009). *Sociology: Principles of Sociology with an introduction to Social Thought*. New Delhi: S.Chand Publications.

১৩.১২ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সামাজিক পৰিৱৰ্তন হ'ল সামাজিক গতিশীলতাৰ এক অংশ। ইয়াৰ দ্বাৰা সমাজ এখনৰ সামাজিক অনুষ্ঠান, স্বীকৃত আচাৰ-বিধি, প্ৰমূল্য, ভূমিকা তথা প্ৰস্তুতি কেনেদৰে সলনি হয় সেয়া অধ্যয়ন কৰা হয়।

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰক্ৰিয়া কেইটামান হ'ল— সংস্কৃতকৰণ, পাশ্চাত্যকৰণ, আধুনিকীকৰণ, ঔদ্যোগিকীকৰণ আৰু বিশ্বায়ন।

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সংস্কৃতকৰণ অভিধাটোৰ জনক হ'ল এম. এন. শ্ৰীনিবাস।

৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ এম এন শ্ৰীনিবাসে দক্ষিন ভাৰতৰ কুৰ্গত তেওঁৰ ক্ষেত্ৰভিত্তিক অধ্যয়ন চলাইছিল

৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ Social Change in Modern India (১৯৬৬ চনত প্ৰকাশিত)

৬নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) সামাজিক পৰিৱৰ্তন (খ) বৃটিছ

৭নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ কিছুমান নতুন প্ৰমূল্য, ধাৰণা আৰু জ্ঞান গ্ৰহণ কৰাৰ ফলত সমাজত সংঘটিত হোৱা পৰিৱৰ্তন প্ৰক্ৰিয়াটোকে আধুনিকীকৰণ বোলে।

৮নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শ্ৰীনিবাসে আধুনিকীকৰণ অভিধাটোৰ সমালোচনা আৰু য়োগেন্দ্ৰ সিঙে সমৰ্থন কৰিছিল।

৯নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ইউৰোপ

১০নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ আধুনিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াই পৰম্পৰাগত হস্তনিৰ্মিত সামগ্ৰী তৈয়াৰ কৰা ঔদ্যোগবোৰ ধ্বংসৰ মুখলৈ ঠেলি দিয়াৰ ফলত ভাৰতীয় হস্তশিল্পী আৰু কৰ্মকাৰসকল আৰ্থিকভাৱে যথেষ্ট ক্ষতিগ্ৰস্ত হৈছিল।

১৩.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১ঃ পাশ্চাত্যকৰণ মানে কি?

প্ৰশ্ন ২ঃ বিশ্বজনীন গাঁও বুলি কিহক কোৱা হয়।

খ) চুটি প্ৰশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ঃ সংস্কৃতকৰণৰ সমালোচনামূলক ব্যাখ্যা আগবঢ়াওক।

প্ৰশ্ন ২ঃ ভাৰতত ঔদ্যোগিকীকৰণৰ বিষয়ে বহলাই লিখক।

গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ঃ বিশ্বায়নৰ প্ৰভাৱ বহলাই বৰ্ণনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ঃ আধুনিকীকৰণ তত্ত্বৰ সমালোচনাবোৰ কি কি?

*** ***** ***